

2015

सांख्यकारिका

(sāṃkhyakārikā)

Edited by
asit k panja

aarsha

Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan

Publisher : aarsha

Edition : First; March 2015

ISBN :

Price : FREE

Composing and editing: **Bapan Neogi**

Cover page: **Rajarshi**

For any information, feedback and requirement of this book, please mail to :

aarshaayurveda@gmail.com www.ayurvedah.in

Published by **Bapan Neogi** on behalf of **aarsha** ,

aarsha

Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan

सांख्यकारिका

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।

दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् । (1)

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् । (2)

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ (3)

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ (4)

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।

तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं तु ॥ (5)

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम् ॥ (6)

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।

सौक्ष्म्याद्वधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ।। (7)

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धिः ।

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं च ।। (8)

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ।। (9)

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ।। (10)

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ।। (11)

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ।। (12)

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ (13)

अविवेक्यादि हि सिद्धं त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात्।

कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ (14)

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूपस्य ॥ (15)

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।

परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् । (16)

संघातपरार्थत्वाच्चिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ (17)

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ (18)

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ (19)

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गं ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ (20)

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्गन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ (21)

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ (22)

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।

सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥ (23)

अभिमानोऽहंकारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चैव ॥ (24)

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात्।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयं ।। (25)

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि ।

वाक्पाणिपादपायूपस्थान्कर्मेन्द्रियान्याहुः ।। (26)

उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात्।

गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाच्च ।। (27)

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ।। (28)

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ।। (29)

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ।

दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ।। (30)

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम् ॥ (31)

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।

कार्यं च तस्य दशधाहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥ (32)

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।

साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ (33)

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।

वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥ (34)

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।

तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥ (35)

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।

कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्यं बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥ (36)

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।

सैव च विशिनाष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ (37)

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।

एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ (38)

सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।

सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥ (39)

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ (40)

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।

तद्वद्विनाविशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥ (41)

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।

प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥ (42)

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः ।

दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ (43)

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ (44)

वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारो भवति राजसाद्रागात्।

ऐश्वर्यादविधातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥ (45)

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।

गुणवैषम्यविमर्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ (46)

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तेश्च करणवैकल्यात्।

अष्टाविंशतिभेदास्तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिः ॥ (47)

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्यतामिस्रः ॥ (48)

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ (49)

आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।

बाह्या विषयोपरमाच्च पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ॥ (50)

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ (51)

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥ (52)

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ (53)

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥ (54)

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।

लिङ्गस्य आ विनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥ (55)

इत्येष प्रकृतिकृतो महदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।

प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थं इव परार्थ आरम्भः ॥ (56)

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ (57)

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ (58)

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ (59)

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।

गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ॥ (60)

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ (61)

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ (62)

रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ (63)

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ (64)

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।

प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः सुस्थः ॥ (65)

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरतान्या ।

सति संयोगे अपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ (66)

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।

तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः ॥ (67)

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।

ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ (68)

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् ।

स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ (69)

एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।

आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधाकृतं तन्त्रम् ॥ (70)

शिष्यपरम्परया गतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।

संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ (71)

सप्तत्यां किल ये अर्थास्ते अर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।

आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥ (72)

तस्मात्समासदृष्टं शास्त्रमिदं नार्थतश्च परिहीणम् ।

तन्त्रस्य बृहन्मूर्तेर्दर्पणसंक्रान्तमिव बिम्बम् ॥ (73)

e-publication of www.ayurveda.in .
Online FREE in pdf format

1. Āyurveda books

- a. Astanga Hridayam
- b. Astanga Samgraha
- c. Charaka Samhita
- d. Madhava nidanam
- e. Sarangadhara Samhita
- f. Sushruta Samhita

2. Contemporary books

- a. Amarakosa
- b. Ashtadhyayi
- c. Garbhopenisat
- d. Gheranda Samhita
- e. Goraksa Shataka
- f. Hatyoga pradipika
- g. Kamasutra

3. Other books

- a. Darshana
- b. Purana
- c. upanishada

**Other publications (Hard copy) Published or Marketed by
aarsha, Jaipur and available on www.ayurveda.in**

1. Tatvabodha Commentary (of Sivadas Sen) on Astanga hridaya
Rs 300/-
2. Bhanumati Commentary (of Chakrapani dutta) on Sushruta
Samhita Rs 150/-
3. Charakatatvapradipika Commentary (of Sivadas Sen) on
Charaka Samhita Rs 300/-
4. Charakopaskara commentary (of Sivadas Sen) on Charaka
Samhita Rs 300/-
5. Chanda in Ayurveda Samhita :student edition Rs 175
(original price Rs 300)
6. madhavanidana Avavodha 2 :student edition Rs 300
(original price Rs 495)
7. madhavanidana Anusthana I :student edition Rs 600
(original price Rs 1095)
8. madhavanidana Anusthana II :student edition Rs 700
(original price Rs 1195)
9. Madhavanidana patha :student edition Rs 500
(original price Rs 895)

aarsha

Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan